

Отже, цензори не ідентифікували запропоновану їхній розгляд поему як переклад²⁹, і в серпні 1898 року її було видано в Чернігові накладом 600 примірників³⁰. Невдовзі Грінченко надіслав Грабовському 20 авторських примірників книжки³¹, про отримання яких її автор поінформував видавця 18 листопада 1898 р. (3, 278)³².

Віктор Дудко (Київ)

²⁹ Попри те, що Емський акт 1876 р. формально не забороняв друкувати українські переклади, на час розгляду “Хоми Баглая” цензура не давала дозволу на їхню публікацію (див.: *Стебницький П.* Очерк развития действующего цензурного режима в отношении малорусской письменности // Україна: Наука і культура – К., 1993. – Вип. 26/27. – С. 104–105).

³⁰ Список изданий, вышедших в России в 1898 году – СПб., 1900. – С. 266. Обов’язкові примірники книжки надійшли з друкарні Чернігівського губернського управління, де було виготовлено наклад, до Головного управління у справах друку між 1 і 8 вересня 1898 р.

³¹ Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського – Ф. 1. – Спр. 31849. – Арк. 183в.

³² В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігся примірник книжки з дарчим написом Грабовського “Дорогому товаришові Б. Грінченкові. Автор. Якуцьк 25 мая 1899 р.” (Опис автографів українських письменників (XIX – початок XX ст.) / АН УРСР; ДПБ УРСР. – К., 1959. – С. 147).

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ПРЕСІ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ ВІД ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДО “ЛІТНЬОГО НАСТУПУ” 1915 РОКУ

Варто відзначити, що на початку війни німецька преса виявила мінімальний інтерес та низьку обізнаність щодо української проблеми. Так, автор однієї з нечисленних публікацій, що торкалися цієї тематики, який виступав під псевдонімом Мантіс і через півроку назвав себе “багаторічним прихильником рутенського руху”, 15 серпня обмежився лише згадкою про “слов’янські племена Західної і Південно-Західної Росії”¹. Винятком слід вважати оцінку нового коментатора впливової правоконсервативної газети “*Kreuzzeitung*”, провідного знавця російської та української теми Отто Гетша, який відверто заявив про можливість українського повстання².

Разом з тим слід зауважити, що після особистого рішення імператора про підтримку українського повстання ця тема стала предметом більш широкої суспільної уваги: вже 2 вересня 1914 р. радник кайзера професор Теодор Шіман на сторінках впливової газети “*Kreuzzeitung*” заявив, що “поряд з повстанням у Польщі варто очікувати революційного повстання малорусів”³.

¹ Див.: *Mantis*. Der Zusammenbruch des Panslawismus // Das neue Deutschland. – 1914. – Nr. 45/46. – 15 August. – S. 560–561: “[...] великоруси тепер повинні зазнати найгостріших труднощів оскільки балканські слов’яни, як і слов’янські племена Західної і Південно-Західної Росії та Румунії, тепер ще більше відвернуться від московитів [...]”.

² “Якщо війна розгорятиметься й надалі і, можливо, Румунія через Бессарабію вдарить на Одесу тоді сильно спалахне вогонь, який тліє у малоруському народі” (*Kreuzzeitung*. – 1914. – 16 August. Цит. за: *Hoetzsch Otto*. Politik im Weltkrieg. – Bielefeld; Leipzig, 1916. – S. 33, 34).

³ *Schiemann Theodor*. Deutschland und die große Politik anno 1914. – Berlin, 1915. – S. 270.

Невдовзі професор Карл Баллод у впливовому берлінському часописі “Preußische Jahrbücher” розглянув три стратегічні напрямки можливого наступу німецьких військ проти Росії та обґрунтував переваги третього напрямку – з Галичини через Київ на Катеринослав, Полтаву, Харків і Донечину⁴.

Важливим елементом політики Центральних держав в “українському питанні” було її інформаційно-пропагандистське забезпечення. Те, що наслідки першого місяця війни виявилися далекими від сподівань, змусило обидві імперії вжити додаткових зусиль задля збереження у населення віри у перемогу, одним із кроків у цьому напрямку стало сприяння пропагандистській роботі СВУ, який, зокрема, розпочав видання німецькомовної газети “Ukrainische Nachrichten” (виходила з 16 вересня 1914 р.). Перші три її номери вийшли машинописним друком на цигарковому папері, але з 10 жовтня 1914 р. вона вже видавалася друкарським способом. Публікації цієї газети, як і матеріали німецькомовного органу ГУР “Ukrainisches Korrespondenzblatt” (виходила з 17 вересня 1914 р.⁵), повинні були переконувати у готовності українців разом з німецькими та австро-угорськими військами боротися за перемогу над Росією. Ці видання мали невеликий наклад, який розповсюджувався серед редакцій найвпливовіших газет, а також авторитетних вчених, політиків та громадських діячів Австро-Угорщини, Німеччини, Італії, балканських країн, Швеції, Швейцарії, Норвегії, Данії, Голландії, Америки⁶. Зважаючи на брак публіцистів компетентних в українському питанні, та на обережне або скептичне ставлення до українського руху німецьких фахівців з російської та польської проблем, публікації СВУ та ГУР протягом 1914–1915 рр. залишалися головними джерелами інформації для німецькомовної громадськості⁷.

Першим значним кроком була публікація на початку вересня звернення СВУ до громадської думки Європи, в якому проголошувалася необхідність створення незалежної Української держави в результаті переможної війни⁸. Попри те, що, за даними звіту Союзу від 16 грудня 1914 р., цей заклик був надрукований “майже у всіх газетах Австро-Угорщини і Німеччини”⁹, подальший перебіг подій засвідчив, що матеріали СВУ та ГУР з’являлися на сторінках німецьких газет радше як виняток. Зокрема, з вересня 1914 по травень 1915 рр. подібні публікації зафіксовані лише у таких впливових газетах, як “Berliner Tageblatt” (1), “Frankfurter Zeitung” (1), “Hamburger Nachrichten” (1), “Kölnische Volks-Zeitung” (1), мюнхенській “Süddeutsche Zeitung” (1), “Kölnische Zeitung” (1), “Deutscher Kurier” (1), берлінській “Vossische Zeitung” (2) та віденській “Neue Freie Presse” (2), місячнику “Der Panther” (2) та у тижневику “Das Größere Deutschland” (3).

Коли у жовтні 1914 р. Дмитро Донцов як представник ГУР прибув до Берліна для організації пропаганди, він оцінив ситуацію як несприятливу: “... ґрунт для своєї роботи

⁴ *Ballod Karl*. Ist ein Winterfeldzug nach Russland möglich? // *Preußische Jahrbücher*. – 1914. – Bd. 157. – Juli–September. – S. 114–127.

⁵ *Левицький Кость*. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1929. – С. 46.

⁶ *Hornykiewicz Theophil*. Ereignisse in der Ukraine. – Philadelphia; Horn, 1966. – Bd. 1. – S. 170–190.

⁷ *Kuraev O*. Der Verband “Freie Ukraine” im Kontext der deutschen Ukraine-Politik des Ersten Weltkriegs // *Mitteilungen des Osteuropa-Instituts München*. – München, 2000. – Bd. 35. – S. 2–3.

⁸ Програма СВУ була надрукована в газеті “Norddeutsche Allgemeine Zeitung” (Russland. Zur Befreiung der Ukraine // *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*. – 1914. – 9 September).

⁹ *Hornykiewicz Theophil*. Ereignisse... – S. 170–190.

знайшов тут зовсім не підготовленим ... Та обставина, що деякі наші статті були надруковані, нічого не змінює. ... декотрі місцеві газети дивляться на нас крізь польські окуляри¹⁰.

Загалом слід відзначити, що на кількість відповідних публікацій у німецькій пресі вплинула тенденція до втаємничення підтримки, що надавалася українським незалежницьким силам. Подібна секретність була пов'язана з побоюванням негативної реакції у Європі, внаслідок чого німецький уряд, зокрема, вважав неможливим відкрито приймати представників СВУ у Берліні¹¹. Слід також згадати прагнення Центрального управління закордонної служби добитися заборони на оприлюднення матеріалів про Україну, висловлене у грудні 1914 р.¹² Разом з тим Зовнішнє відомство надавало особливого значення пропаганді Союзу за кордоном, насамперед у нейтральній Швейцарії: першим помітним кроком стало створення франкомовного часопису "La Revue Ukrainienne".

Характерно, що якість таких видань прямо залежала від інтересу Берліна до "українського чинника": так, журнал "La Revue Ukrainienne", який з січня по грудень 1915 р. друкувався на високоякісному папері та мав кольорову глянцеву обкладинку з початку 1916 р. (коли інтерес до українського руху знизився) став друкуватися на звичайному та з простою обкладинкою, а обсяг газети "Ukrainische Nachrichten", який з січня 1915 р. було збільшено втричі, через рік суттєво зменшився.

Ці періодичні видання були однією з небагатьох трибун, з яких свою підтримку українському рухові могли висловлювати німецькі науковці, громадські та політичні діячі. Зокрема, з початку 1915 р. ідею створення Української держави на сторінках органу СВУ підтримали проф. Рудольф Ойкен, проф. Пауль Замасса, депутат райхсрату Енгельберт Пернерсдорфер, д-р барон фон Макай¹³.

Одним з важливих завдань німецькомовних видань СВУ та ГУР була комунікація з урядом та політичними колами Німеччини, особливо тоді, коли українські організації прагнули вплинути на офіційний Відень за посередництвом Берліна. Зокрема, під час антиукраїнської кампанії, розв'язаної у Дунайській монархії, Рада змогла протидіяти їй виданням у Берліні брошур "Die russische Propaganda und ihre Gönner in Galizien" та "Maske weg!", які були розіслані до газет, парламентаріїв, органів влади Німеччини та Австро-Угорщини¹⁴. За оцінкою німецького посла у Відні, подібна "роз'яснювальна

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv Wien (далі – ÖstA). – Allgemeines Verwaltungsarchiv (далі – AVA). – Nachlaß Wassilko I. – Karton 3 (лист М. Василькові від Д. Донцова, 20 жовтня 1914 р., Берлін).

¹¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (далі – PA AA Berlin). – R 20952 (доповідна записка німецького консула у Львові Гайнце, 20 січня 1915 р.).

¹² PA AA Berlin. – R 20952 (лист Центрального управління закордонної служби до дійсного таємного радника посольства Гаммана, Берлін, 2 грудня 1914 р.).

¹³ Ukrainische Nachrichten. – 1915. – № 16. – 7 Januar. (Виступ професора Рудольфа Ойкена (Єна): "до прагнення українцями більшої незалежності ми ставимося доброзичливо"); Paul Samassa. Die Ukraine und der künftige Friede in Europa // Ibidem. – № 22. – 19 Februar; Engelbert Pernersdorfer. Das ukrainische Problem // Ibidem. – № 23. – 27 Februar; Freiherr von Mackay. Rußland, Deutschland und die Slawen Südosteuropas // Ibidem. – № 32. – 1 Mai (Продовження в наступному номері).

¹⁴ Брошура "Die russische Propaganda und ihre Gönner in Galizien" накладом у 1000 примірників була надрукована в Берліні (на книзі вказано Відень). Див.: PA AA Berlin. – R 20951 (Лист Гайнце Бетман-Гольвегевід 10 жовтня 1914 р., Відень); наприкінці 1914 р. ГУР видала в Німеччині брошуру Романа Залозецького "Maske weg!" – ein Blick hinter die Koulissen der polnischen Politik von Observator. – Berlin 1914. Див.: *Левуцький Кость*. Історія визвольних змагань... – С. 46–47.

робота ... зрештою виявилася успішною ... недовіра до рутенів, спричинена наклепницькою акцією поляків, поступово послабшала"¹⁵. У свою чергу, СВУ у 1914 р. видав у німецькому перекладі брошуру М. С. Грушевського "Нарис історії України", а у 1915-му – "Українське питання у його історичному розвитку"¹⁶.

Іншою складовою діяльності СВУ та ГУР була вільсько-інформаційна: так, у серпні ГУР доручала видатному вченому С. Рудницькому написати інформаційну брошуру про Україну та український народ німецькою мовою як посібник для воєнного планування¹⁷, а у вересні Союз підготував книгу-довідник для австрійських військових та українських стрільців про стан суспільства адміністративну систему Росії (яку не встигли видрукувати у Львові)¹⁸.

Ще одним важливим аспектом діяльності українських організацій була їхня участь у політичній дискусії, яка відкрито велася в Німеччині щодо перспектив східної політики. Якщо до кінця 1914 р. нечисленні публікації німецьких авторів демонстрували стриманість в оцінці перспектив українського руху то вже з початку наступного року декілька авторитетних німецьких експертів публічно висловилися проти підтримки цього національно-політичного чинника. Так, у січні 1915 р. професор Берлінського університету Александер Брюкнер розпочав кампанію проти ідеї українського державотворення брошурою "Der Krieg und die Slawen"¹⁹. Відповідно Брюкнер устала книга Д. Донцова "Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland", що вийшла наприкінці того ж місяця²⁰. У цій праці Донцов заявив, що "проблема самостійності України як ніколи є близькою до розв'язання: ... коли Росія будерозбита, обидві центральноевропейські імперії будуть змушені вирішити українське питання"²¹. Брюкнер відреагував на тези Донцова статтею у місячнику "Das neue Deutschland", де заявив, що Українська держава – це утопія, а українські "традиції боротьби за незалежність ... є лише реквізитами фантазії"²². Редакція, яка спочатку підтримала берлінського професора, змінила свою позицію лише після початку великого наступу на Сході, подавши коментарі на підтримку українського руху з посиланнями на праці Д. Донцова, Е. Остманна, С. Рудницького та О. Гетша²³.

Появу анти- чи проукраїнських публікацій слід розцінювати як спроби різних політичних груп через створення громадської думки вплинути на парламент та уряд. Так, поляк за походженням професор Брюкнер у своїх публікаціях пропагував ідею реставрації

¹⁵ PA AA Berlin. – R 20952 (лист Гайнце і німецького посла у Відні Бетман-Гольвегу 29 листопада 1914 р.).

¹⁶ *Hruschewskij Mychajlo*. Ein Überblick der Geschichte der Ukraina. – Wien, 1914. – 16 S.; *idem*. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung. – Wien, 1915. – 52 S.

¹⁷ Див.: *Левуцький Кость*. Історія визвольних змагань... – С. 31; *Rudnyckij Stephan*. Ukraina. Land und Folk. – Wien, 1916 (була готова до друку влітку 1915 р. і видана СВУ у 1916 р.).

¹⁸ СВУ до Гойоша план діяльності для визволення України Поданий після 7 вересня 1914. Цит. за: *Hornykiewycz Theophil*. Ereignisse... – S. 163–165; Тимчасовий звіт СВУ за період вересня–грудня 1914 р. від 16 грудня 1914 р., підписаний Скоропис-Йолтуховським Відень. Цит. за: *Ibidem*. – S. 170–190.

¹⁹ "Der Krieg und die Slawen" вийшла як випуск місячника "Internationale Monatshefte". Див.: *Ukrainische Nachrichten*. – 1915. – N 18. – 22 Januar.

²⁰ *Donzow Dmytro*. Die Ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Rußland. – Berlin, 1915. – 68 S.

²¹ *Ibidem*.

²² *Brückner Alexander*. Der ukrainische Staat // Das neue Deutschland – 1915. – Nr. 18/19. – S. 157–160.

²³ *A. G.* Weiteres zum ukrainischen Problem // *Ibidem*. – 29 Mai.

“історичної Польщі”, яка остаточно асимілює українців, а один з лідерів НССПО (організації, що змінила свої пріоритети з асиміляції поляків на співпрацю з ними²⁴) д-р Отто Гетц, який на початку війни припускав можливість українського повстання та розпад Росії на національні автономії, у лютому 1915 р. висловив скепсис щодо подібної перспективи України²⁵.

Протидіяти авторитетам і відстояти українські інтереси намагався й інший представник ГУР, Євген Левицький, який наприкінці лютого видав брошуру “Die Ukraine als Lebensnerv Rußlands”²⁶. Як і Донцов, Левицький наголошував на силі українського революційно-визвольного руху але основний акцент робив на економічних перевагах, які Центральної держави могли отримати від незалежної України²⁷.

Німецька преса відреагувала на брошури Донцова і Левицького сприятливими рецензіями декількох впливових газет: “Kölnische Zeitung” та “Vossische Zeitung” висловилися на підтримку головних тез Донцова, а “Deutscher Kurier” з посиланням на працю Є. Левицького закликала до “звільнення України і відтіснення Росії від Чорного моря”²⁸.

Оцінюючи місце української тематики у німецьких засобах масової інформації, можна зробити висновок, що напередодні великого наступу на Сході їй приділялася мінімальна увага. Відповідальне за інформаційну політику держави Зовнішнє відомство ще восени 1914 р. віддало цю ділянку роботи публіцистам ГУР та СВУ, які зробили посильний внесок у організацію проукраїнської пропаганди в Німеччині; нечисленні публікації німецьких публіцистів, як правило, спиралися на матеріали українських колег²⁹. Одним з головних завдань німецьких пропагандистів на цьому етапі було переконати читача у тому, що такий народ, як українці, насправді існує та населяє значну частину території, яка у масовій свідомості традиційно називалася Росією³⁰. Пояснення такої ситуації у царині пропаганди слід шукати у стратегії сепаратного миру, яка передбачала швидкий розгром Росії на Східному фронті за допомогою розпалених ззовні повстань: у такій ситуації Берлін, і Відень намагалися уникнути конкретних зобов’язань тим силам, на допомогу котрих вони розраховували, обмежуючись декларативною підтримкою їхніх основних вимог.

Олексій Кураєв (Київ)

²⁴ У жовтні 1914 р. НССПО заявив про визнання своєї попередньої політики щодо поляків “помилковою” та про припинення діяльності у зв’язку з тим, що поляки “підтримали німецькі культурні прагнення”. Див. доповідь посла Австро-Угорщини у Берліні від 12 жовтня 1914 р.: ННStA. – Karton 178.

²⁵ Стаття О. Гетша “Війна з Росією” з лютого випуску місячника “Süddeutsche Monatshefte”. Див.: *Hoetzsch Otto. Politik...* – S. 64–65.

²⁶ *Lewicky Eugen. Die Ukraine als Lebensnerv Rußlands.* – Stuttgart; Berlin, 1915. – 32 S. Див. також лист Є. Левицького міністру (послові Бергену) від 25 лютого 1915 р. (PA AA Berlin. – R 20952).

²⁷ “Австро-Угорщина, а також Німеччина з її більш розвиненою промисловістю потребує території, де вона могла би збувати свої промислові товари та забезпечувати свої потреби у сировині та продуктах харчування за умов низьких витрат” (*Lewicky Eugen. Die Ukraine...* – S. 23).

²⁸ *Vom ostlichen Schauplatz. Die Ukraine und der Krieg gegen Rußland // Kölnische Zeitung.* – 1915. – 19 März; *Kroll K. Das ukrainische Problem // Vossische Zeitung.* – Berlin, 1915. – 19 März; *H. Sch. Die ukrainische Frage // Deutscher Kurier.* – 1915. – 26 März.

²⁹ Див.: *Mark Rudolf. Zur ukrainischen Frage im ersten Weltkrieg. Flugschriften des “Bundes zur Befreiung der Ukraine” und ihm nahestehenden Publizisten 1914–1916 // Zeitschrift der Ostforschung.* – 1984. – Bd. 33.

³⁰ *Borowsky P. Paul Rohrbach und die Ukraine // Gleiss V. I. u. Wendt B. J. Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts.* – Düsseldorf, 1973. – S. 442.